

ДІАГНОСТИКА ПСИХОЛОГІЧНИХ БАР'ЄРІВ У ТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядається зміст творчої діяльності особистості, пропонується методика діагностики психологічних бар'єрів у цій діяльності. Досліджуються зв'язки бар'єрів із творчим потенціалом особистості.

Ключові слова: творча діяльність, психологічний бар'єр, творчий потенціал особистості.

Вдосконалення особистості в період ранньої дорослості відбувається під час вирішення таких завдань як духовне зростання, досягнення успіху в учбово-професійній діяльності, налагодження спілкування з оточуючими, створення сім'ї та ін. Однією з важливих умов вдосконалення особистості в цей період є її залучення до творчої діяльності. Проте розвиток творчої діяльності стикається з проблемою подолання відповідних психологічних бар'єрів. Тому доцільно розробити засоби психолого-педагогічного супроводу, що дозволяють попереджати й усувати небажані психологічні бар'єри в творчій діяльності особистості. Вирішувати проблему психологічних бар'єрів у творчій діяльності особистості пропонуємо розпочати з їх діагностики.

В психолого-педагогічній літературі питання особистісного вдосконалення молоді розглядалося у працях Б.Г. Ананьєва, А.Я. Арета, Л.І. Божович, І.А. Донцова, А.Г. Ковальова О.М. Леонт'єва, А.С. Макаренка, Л.І. Рувинського, В.О. Сухомлинського, В.М. Оржеховської та ін.

Велика увага вдосконаленню особистості приділяється у дослідженнях зарубіжних психологів і педагогів, зокрема, представників персоналістичних теорій розвитку особистості. У прихильників цього напрямку основним фактором розвитку особистості вважається саме активність особистості у формі самоактуалізації, саморозвитку. Таку позицію обстоюють прибічники гуманістичної психології (А. Комбс, А. Маслоу, К. Роджерс). На ролі суспільного фактора, на взаємозв'язку виховання і самовиховання, на значущості колективу, сім'ї в формуванні особистості наголошує А.Г. Ковальов.

Методи та прийоми організації самовдосконалення особистості на різних етапах суспільного розвитку досліджував А.Я. Арет. У зв'язку з цим автор виділяє самопізнання і мотивацію, самопримус і саморегулювання. Увагу формам саморозвитку, взаємозв'язку виховання і самовиховання приділяв у своїх дослідженнях А.І. Кочетов. У працях Т.У. Агафонова визначається роль самоаналізу у вихованні волі. М.Й. Боришевський досліджує самовиховання у ракурсі його значущості в самоактивності особистості. О. Макарович розробив технології розвитку та вдосконалення індивідуально-психологічних особливостей особистості.

Проблеми пов'язані з психологічним супроводженням формування особистості досліджували Л. Д. Павлова, С.Скочиляс, Ю.Б. Ірхін та ін.

Разом з тим питання щодо психологічних бар'єрів у творчій діяльності особистості потребує ще свого подальшого вивчення. Актуальність наукової проблеми та недостатнє її висвітлення зумовило мету нашого дослідження – дослідити рівень психологічних бар'єрів у творчій діяльності молоді.

Завдання дослідження: 1) Теоретично визначити понятійний зміст творчої діяльності та психологічних бар'єрів; 2) розробити методику діагностики психологічних бар'єрів у творчій діяльності особистості; 3) визначити рівень психологічних бар'єрів у творчій діяльності молоді.

Вирішуючи перше завдання дослідження, відмітимо, що творча діяльність стає набагато ефективною якщо особистості вдається приборкати психологічні бар'єри, які супроводжують цю діяльність. Творча діяльність, породжує нові матеріальні й духовні цінності. Очевидними рисами творчої діяльності є неповторність, оригінальність і суспільно-історична унікальність. У творчості виражається глибокий особистий початок, без якого немислимий предмет творчості. Творчість у широкому сенсі розкриває потребу особистості в самовираженні, самоактуалізації й розширенні своїх творчих можливостей.

Для розв'язання проблеми психологічних бар'єрів в творчій діяльності потрібно мати чітке уявлення про природу психологічних бар'єрів і володіти надійними засобами їх діагностики.

Проблема діагностики психологічних бар'єрів постає всяк час, коли в той чи інший спосіб розглядається це явище. В спеціальній літературі матеріали з діагностики бар'єрів особистості представлені фрагментарно. Можна вказати на окремі нароби з цього питання. Зокрема М.А. Подимов (1998) розробив тест-опитувальник для визначення психологічних бар'єрів педагогів. О.Б. Радченко (2004) є автором проєктивної методики для діагностики психологічних бар'єрів менеджерів. Методика діагностики психологічних бар'єрів в адаптації до змін бізнес-реальності запропонована О.Д. Ішковим (2005). Психологічним бар'єрам в пізнавальній діяльності присвячені дослідження Н.В. Черненко (2000), З.А. Ноліу (1993), О.І. Пилипенко (1995) та ін. Водночас психологічні бар'єри в творчій діяльності особистості до теперішнього часу досліджувалися побічно, і відповідно методики діагностики даних бар'єрів у доступній для нас літературі не представлені.

Розробці методики діагностики психологічних бар'єрів в творчій діяльності особистості передують з'ясування понятійної сутності цього явища. У спеціальній літературі зустрічається різне тлумачення природи психологічних бар'єрів [4]. Так, бар'єри розглядаються як психічні стани (М.А. Подимов, А.В. Петровський, М.Г. Ярошевський та ін.); риси характеру (А. Адлер, К. Хорні, О. Феніхель); своєрідність досвіду особистості (К. Роджерс); властивості особистості (А. Хол, П. Хіллі); форми прояву соціально-психологічного клімату (В.І. Антонюк); індивідуальні особливості пізнавальних процесів (Д.М. Завалішина); звички, ригідність мислення (Р.М. Грановська); обмеження, що накладаються на власну індивідуальність і філософські переконання (Л.М. Міндел) і т.д.

Розкриваючи власне бачення природи психологічних бар'єрів, зазначимо, що психологічні бар'єри в творчій діяльності виступають як складні психічні стани. Про це свідчить динамічність сукупності психічних явищ, що взаємодіють між собою, забезпечуючи виникнення та їх функціонування. Структура психологічного бар'єра охоплює психічні стани, які пов'язані з пасивністю мотиву, емоціями, несприятливими для перетворення мотиву в дієвий, браком раціональних доводів для активізації мотиву, неспроможністю вольовим зусиллям досягти дієвості мотиву. Наведене є наслідком несприятливого передбачення особистістю ймовірності успіху бажаної дії, що формується на основі співвіднесення – сили мотиву; інтенсивності вольових зусиль; емоційної та раціональної оцінок. При цьому передбачення тут відіграє роль визначального у виникненні психологічного бар'єру. Прикладами психологічних бар'єрів в творчій діяльності є – невизначеність у власних інтересах, розгубленість через незнання своїх можливостей, сумніви в правильності вибору, острах піти проти думки оточення, страх відповідальності та ін. [3].

Розробляючи методіку для діагностики психологічних бар'єрів в творчій діяльності особистості ми проаналізували психологічний зміст та складнощі цієї діяльності за матеріалами досліджень Р.М. Грановської [1], Б.М.Кедрова [2] та ін. Зокрема, вважається, що творча діяльність складається з – творчого вираження, творчої позиції, творчої продукції. У творчому вираженні людина відповідає на виклики оточення, прагнучи при цьому виразити свої погляди, мотиви й почуття своєї повсякденної діяльності. Творча позиція означає відкритий, гнучкий і самостійний спосіб реагування на навколишню дійсність. Творча продукція – це те, що людина протягом творчого процесу створює, таке сполучення раніше відомих речей, що є новим. Діапазон творчих задач незвичайно широкий по складності – від розв'язання головоломки до наукового відкриття, але суть їх одна: при їхньому вирішенні знаходиться новий шлях або створюється щось нове, тобто відбувається акт творчості. Тут потрібні особливі якості розуму, такі, як спостережливість, уміння зіставляти й аналізувати, комбінувати, знаходити зв'язки й залежності, закономірності й т.д. - все те, що в сукупності й становить творчі здібності.

Труднощі суб'єктивного характеру в творчій діяльності висвітлюються в дослідженнях Р. М. Грановської (1994). Автор зазначає, що психологічні бар'єри пізнавальної діяльності пов'язуються з тенденцією людини використовувати штампи. Тобто розв'язання творчої задачі наштовхується на "традиційний" шлях мислення, загальноприйняті та звичні штампи розв'язання тих чи інших когнітивних завдань. Автор виділяє наступні види психологічних бар'єрів: самообмеження, які пов'язані з інертністю і трафаретністю нашого мислення; схилення перед авторитетами; заборони, які базуються на хибній аналогії. Подолання психологічних бар'єрів Р. М. Грановська пропонує у такий спосіб: на початку рішення задачі піддати аналізу все поле гіпотез незалежно від їх очікуваної продуктивності, і тільки по мірі того, як аналіз просувається, він повинен зосередитися на все більш вузькій сфері, яка має найбільш близьке відношення до задачі, яка розв'язується; цілеспрямований видозмін умов задачі; використання понять різного рівня, що дозволяє, переходячи від менш узагальнених понять до більш узагальнених і зворотно, уникнути традиційних шляхів рішення; використання ризикоманітних підказок.

У дослідженнях А. Хола й П. Хілла (1975) висвітлюються труднощі пізнавальних процесів особистості. Так, характеризуючи перешкоди у творчому й критичному мисленні, автори до числа психологічних бар'єрів відносять: 1) конформізм – бажання бути схожим на інших – основний бар'єр для творчого мислення. Людина побоюється висловлювати незвичайні ідеї через острах здатися смішним або не дуже розумним; 2) цензура – особливо внутрішня цензура – другий серйозний бар'єр для творчості. Наслідки зовнішньої цензури ідей бувають досить драматичними, але внутрішня цензура набагато сильніше зовнішньої. Люди, які бояться власних ідей, схильні до пасивного реагування на навколишнє й не намагаються творчо вирішувати виниклі проблеми. Іноді небажані думки придушуються ними в такому ступені, що взагалі, перестають усвідомлюватися; 3) ригідність – третій бар'єр творчого мислення, що здобувається часто в процесі шкільного навчання. Типові шкільні методи допомагають закріпити знання, які прийняті на сьогоднішній день, але не дозволяють навчити ставити й вирішувати проблеми; поліпшувати вже існуючі рішення; 4) бажання знайти відповідь негайно – четверта перешкода для творчості. Надмірно висока мотивація часто сприяє прийняттю непродуманих рішень.

Подолання психологічних бар'єрів у творчій діяльності, на думку Я. О. Пономарьова (1987) та Т. В. Кудрявцева (1985), передбачає не тільки пошук алгоритму, що веде до створення нового, але й застосування системи заходів, що попереджають помилки інерції мислення, руйнують шаблонні принципи та рутинні прийоми.

Проблема подолання психологічних бар'єрів особистості актуальна й для винахідницької діяльності. Так, дослідник психологічних аспектів винахідницької творчості Г. І. Антонов (1985), виокремлює декілька психологічних бар'єрів винахідника. Це насамперед бар'єр відсутності віри у власні сили, в можливість розв'язати творчу задачу. Це комплексний бар'єр, що складається з таких більш дрібних як: бар'єр гіперскладності, коли людина схильна переоцінювати об'єктивну складність задачі; боязнь авторитетів, думки своїх керівників; зміцнення у суспільстві різних забобонів і "принципів неможливості". Г. І. Антонов зазначає також, що винахідницькій діяльності заважають стереотипність мислення, бар'єр вибору і перенесення знань. Тобто, людина може мати глибокі знання, проте через труднощі застосування їх у певній ситуації задача залишається нерозв'язаною. Ці перешкоди автор означив як "функціонально-мисленнєві бар'єри" особистості.

Опрацювання отриманих матеріалів дозволило нам скласти первинний перелік можливих психологічних бар'єрів, що містив у собі: страх – піти проти думки оточення; бути приниженим; відповідальності; перед проявом самостійності; перед несхваленням; перед труднощами; перед ризиком; перед невизначеністю ситуації; перед можливими неприємностями; соціальний страх (острах людей, конфліктів з ними); непевність у своїх силах тощо.

Враховуючи на те, що психологічні бар'єри за своєю природою є психічними станами особистості, можна окреслити в узагальненому вигляді які саме стани переживає суб'єкт в складних ситуаціях творчої діяльності.. Перед усім це розгубленість, сумнів, тривога, страх, незацікавленість. Означені психічні стани можна класифікувати (за В.О.Ганzenом, В.О. Юрченко, 1976) як негативні мотиваційно-орієнтовні. І включаються вони в групу вольових станів. Аналіз змісту творчої діяльності особистості дозволив нам скласти остаточний перелік психічних станів, що

виступають в якості бар'єрів. До цього переліку увійшли: боязнь авторитетів, думки своїх керівників, стан пов'язаний з відсутністю віри у власні сили, в можливість розв'язати творчу задачу, невпевненість у собі, стан пов'язаний з інертністю і трафаретністю мислення, недостатня зацікавленість у вирішенні творчої задачі, сумнів в успіху задуманого, розгубленість перед мінливістю умов розв'язання задачі, острах критики й осміяння, острах піти проти думки оточення, острах поразки, побоювання можливих неприємностей труднощів, страх відповідальності, острах самостійності, острах виявити ініціативу, стан пов'язаний з переоцінюванням об'єктивної складності задачі, острах ризикувати, страх перед невизначеністю ситуації.

На основі зібраного матеріалу був розроблений опитувальник для оцінки психологічних бар'єрів в творчій діяльності особистості. Опитувальник призначається для обстеження осіб старше п'ятнадцяти років в індивідуальний чи колективний спосіб.

Досліджуваним пропонується інструкція: "Прочитайте приведені нижче психологічні бар'єри й, закресліть цифру у відповідній графі праворуч залежно від того, як часто ви переживаєте той чи інший бар'єр в творчій діяльності".

Обробка результатів провадиться шляхом підсумовування балів. Підраховується загальний бал виразності психологічних бар'єрів. Крім цього, аналізуються кожен бар'єр окремо залежно від виставленого йому бала.

При аналізі результатів самооцінки треба мати на увазі, що загальний підсумковий показник ступеня виразності психологічних бар'єрів може перебувати в діапазоні від 17 до 68. При цьому, чим вище підсумковий показник, тим вище ступінь виразності психологічних бар'єрів. При інтерпретації показників можна використовувати наступні орієнтовні оцінки виразності бар'єрів: до 26 балів – низька, 27 – 37 бала – помірна, 38 і більше – висока.

З метою апробації опитувальника та діагностики психологічних бар'єрів в творчій діяльності було проведене обстеження старшокласників. Вибірку склали 70 чоловік у віці 15-16 років. Дослідження розпочиналося з актуалізації у випробуваних потреби брати участь в експерименті. Їм пояснювалася суть поняття "психологічний бар'єр", роз'яснялися чинники, що впливають на творчу діяльність особистості.

Застосування опитувальника, опрацювання отриманих результатів дозволило нам зробити ранжування психологічних бар'єрів старшокласників в залежності від їх вираженості.

Найбільша вираженість властива психологічним бар'єрам: "острах піти проти думки оточення" (37,8); "невпевненість у собі" (35,5); "невизначеність власних інтересів" (32,7); "сумніви в правильності вибору" (26,4).

До групи менше значимих бар'єрів відносяться: "острах критики і осміяння", "розгубленість через незнання своїх можливостей", "острах ризикувати", "страх припуститися помилки". Середній бал виразності цих бар'єрів відповідно: 22,9; 21,3; 20,7; 19,5.

Такі бар'єри як "сумнів в успіху задуманого", "острах самостійності", "страх перед невизначеністю ситуації", мають середній бал виразності відповідно: 18,4; 17,6; 17,5. Інші бар'єри (середній оцінка менше 17,5 балів) рідко зустрічаються при виборі професії.

Аналіз загальних показників виразності психологічних бар'єрів в творчій діяльності досліджуваних показав, що 26 % від загальної кількості досліджуваних мають високий ступінь виразності бар'єрів. 34 % випробуваних виявили помірний ступінь; 40 % – низький.

Дана ситуація пояснюється особливостями реагування старшокласників на переживання психологічних бар'єрів. Зокрема, з'ясовано, що більшість випробуваних відкладають подолання бар'єрів на певний час, або своїми діями попереджують їх виникнення. Проте ці дії не завжди можна назвати, як такі, що є самостійними, свідомими і вільними.

Проведене дослідження дозволило зробити наступні висновки.

З'ясовано, що в якості психологічних бар'єрів особистості виступають переживання, які перешкоджають виконанню певної дії чи діяльності. Вони зумовлені несприятливим прогнозом щодо процесу і наслідків запланованої дії чи діяльності.

Досліджено, що серед психологічних бар'єрів в творчій діяльності переважають такі стани як незацікавленість, розгубленість, сумнів, тривога, страх. Означені психічні стани можна класифікувати як негативні мотиваційно-орієнтовні, що в свою чергу входять до більш узагальної групи вольових станів.

Показано, що з багатого арсеналу експериментальних процедур дослідження психічних станів особистості лише за допомогою опитувальника на основі самооцінки актуального психічного стану чи на основі ретроспективної самооцінки можна дослідити психологічні бар'єри в творчій діяльності особистості. При цьому фіксуються такі показники як загальний ступінь виразності бар'єрів, їх види та спосіб реагування індивіда на переживання бар'єру.

Молодь за результатами експериментального обстеження психологічних бар'єрів в творчій діяльності переймаються невизначеністю, непевністю у собі, сумнівами, а також вони виявляють острах піти проти думки оточення. Розглядаючи, психологічну природу зафіксованих бар'єрів можна зробити висновок про те, що вони пов'язані, насамперед, із вольовою сферою юнаків та дівчат.

Перспективи подальших розвідок пов'язані з дослідженням особистісної основи виникнення психологічних бар'єрів в різних видах діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грановская Р. М. Творчество и преодоление стереотипов / Р. М. Грановская, Ю. С. Крижанская. – СПб. : OMS, 1994. – 192 с.
2. Кедров Б.М. Творчество в науке и технике / Б.М. Кедров. – М. : Просвещение, 1987.
3. Массанов. А. В. Психологічні бар'єри в професійному самовизначенні особистості : монографія / А. В. Массанов. – Одеса : Видавець М. П. Черкасов, 2010. – 371 с.
4. Шакуров Р. Х. Барьер как категория и его роль в деятельности / Р.Х. Шакуров // Вопросы психологии. – 2001. –

№1. – С. 3 – 18.

Подано до редакції 20.07.11
